

The Urban Lived Experience and the Reproduction of Class Inequalities in Mashhad: A Critical and Comparative Analysis

Rostam Saberifar¹ ✉

1. (Corresponding Author) Department of Geography and Urban Planning, Faculty of Law and Social Sciences, Payam Noor University, Tehran, Iran
Email: r_saberifar@pnu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article History:

Received:

8 March 2025

Received in revised form:

6 June 2026

Accepted:

5 July 2026

Available online:

13 August 2026

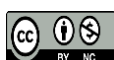
Keywords:

Urban Lived Experience,
Postmodernism,
Social Classes,
Mashhad,
Urban Theory,
Social Inequality.

ABSTRACT

Mashhad, as one of Iran's most populous and religious metropolises, produces a multi-layered and heterogeneous lived experience for diverse social groups. This paper aims to explain the nexus between the city's spatial structure, the lived experience of residents, and the process of reproducing class inequality in Mashhad. It adopts a qualitative study based on secondary data analysis with a critical-comparative approach. The theoretical framework draws upon Lyotard's perspectives on postmodernity, Foucault's analysis of power and knowledge, and the urban theories of Giddens, Bourdieu, and the Chicago School. Research data were collected from academic sources, documents, and secondary statistical data, and were analyzed through conceptual coding, thematic organization, and critical discourse analysis. The findings indicate that Mashhad's spatial organization, characterized by the concentration of northern and southern poles and the expansion of informal settlements, leads to the reproduction of economic, social, and cultural inequalities. The lived experience of citizens varies according to income level, social capital, and spatial location, while architecture, the pattern of public service distribution, and urban surveillance mechanisms play significant roles in shaping everyday interactions and individual identities. Simultaneously, modernity and postmodernity in Mashhad manifest not only in the physical fabric and lifestyle but also in the meaning and perception of space. Drawing on data from 2025, the paper presents a critical portrayal of the city's current condition and proposes strategies for reducing the class divide and enhancing the quality of urban lived experience. These strategies emphasize more equitable distribution of resources, strengthening equal access to services, reducing the spatial concentration of poverty, increasing citizen participation, and revising urban development policies.

Cite this article: Saberifar, R. (2026). The Urban Lived Experience and the Reproduction of Class Inequalities in Mashhad: A Critical and Comparative Analysis. *Geographical Urban Planning Research Quarterly*, 14 (2), 75-87.
<http://doi.org/10.22059/jurbangeo.2026.406211.2134>

© The Author (s)

Publisher: University of Tehran Press

Extended Abstract

Introduction

Twenty-first-century urban life is marked by intensified social stratification and differentiated access to urban space. The city of Mashhad—the second largest metropolis of Iran and a major religious-economic hub—provides a significant case for examining how class hierarchies are spatially and symbolically reproduced. Although the city has experienced rapid physical transformation, the lived experiences of its residents remain deeply uneven. The polarization between affluent northern districts such as Ahmad-Abad, Elahiyeh, and Sajad, and underprivileged southern districts such as Sidi, Tabarsi-North, and Qaleh-Sakhteman, illustrates the entanglement of space, power, and social inequality. This study adopted a critical and comparative approach to investigate the dynamic relationship among urban form, social structure, and lived experience in Mashhad. It focuses on the ways material conditions, cultural meanings, institutional practices, and everyday actions interact to produce differentiated urban realities.

The research draws upon postmodern and critical urban theories, particularly Lyotard's concept of multiple narratives and the postmodern condition, Foucault's analyses of power, discourse, and spatial control, Bourdieu's notions of habitus, capital, and social field, and Giddens's structuration theory. It also integrates insights from the Chicago School of urban sociology and Henri Lefebvre's "right to the city" perspective. Within this theoretical constellation, the city is conceived not as a neutral container of life but as a social field in which economic, cultural, and symbolic capitals are distributed, contested, and reproduced through everyday practices. The aim is therefore not merely to describe spatial inequality, but to reveal the mechanisms of power and meaning that sustain it, while also identifying the micro-resistances through which residents negotiate and challenge exclusion. This perspective bridges structural forces with human agency and treats lived experience as a central source of knowledge about urban transformation.

Methodology

The research employed a qualitative-analytical design with a critical-comparative orientation. Three interrelated methodological components were combined: (1) content analysis of academic and policy documents; (2) comparative urban analysis across Iranian and regional cities; and (3) secondary field data analysis from urban surveys and social reports published during 2024–2025. Theoretical and textual content analysis covered more than 120 scientific studies, including peer-reviewed articles, dissertations, and municipal reports published between 1400 and 2025. These materials were systematically reviewed to identify dominant discourses concerning urban inequality, spatial differentiation, and lived experience in Mashhad. The analysis extracted key conceptual categories, including spatial segregation, symbolic exclusion, uneven development, urban subjectivity, and everyday resistance.

The comparative framework placed empirical findings from Mashhad with those of comparable studies conducted in Tehran, Isfahan, Cairo, and Mumbai. This comparison highlighted both cross-cultural differences and global similarities in the reproduction of class relations through urban space. Secondary data synthesis drew on national census information, urban quality-of-life surveys conducted in 2025, and academic field projects. These sources were used to reconstruct Mashhad's socio-spatial pattern across three broad social strata. The upper class comprises predominantly residents of the planned northern districts characterized by high economic and cultural capital and relatively strong access to advanced services. The middle and working classes inhabit mixed-use central districts with moderate access to services and more diverse social networks. Lower-class and peripheral populations are concentrated in informal and semi-formal southern settlements, where institutional resources and urban amenities are comparatively limited.

The unit of analysis is the "urban lived experience," conceptualized across three analytical levels. At the micro level, the study examines individual perceptions,

daily spatial routines, mobility, and experiences of inclusion or exclusion. At the meso level, it considers social networks, neighborhood interactions, collective practices, and subcultural formation. At the macro level, it analyzes urban policy, governance, planning priorities, and the discursive production of space. The triangulation of textual, spatial, and statistical data strengthened internal validity and enabled a multidimensional interpretation of urban inequality. The analytical framework combines Foucault's spatial analysis of power, Bourdieu's field theory, Lyotard's pluralism of meaning, Giddens's structuration approach, and Lefebvre's emphasis on urban appropriation and citizenship. Together, these perspectives clarify how structural constraints and human agency interact in the continuous production of urban life. The interpretation also emphasizes that spatial inequality should be understood as a process rather than a fixed condition. Neighborhood boundaries are continuously produced through housing markets, infrastructure decisions, transportation systems, cultural investment, policing, religious practices, and residents' own patterns of movement. Consequently, the distinction between center and periphery is not simply geographic; it is institutional, symbolic, and experiential. A resident may be physically close to a major urban facility while remaining socially distant from the opportunities and recognition associated with it. Conversely, peripheral communities can generate strong forms of belonging and collective identity despite limited material resources. This distinction is crucial for understanding why conventional indicators of accessibility or service provision may underestimate the complexity of lived inequality. Following Denzin's principle of triangulation, the study therefore treats statistical evidence, textual representations, spatial patterns, and experiential accounts as complementary rather than interchangeable forms of knowledge. While the convergence of these findings reinforces the overall interpretation, their divergences reveal contradictions that provide valuable analytical insights. The findings further indicate that urban governance should

recognize the temporal dimension of inequality. The effects of redevelopment projects may persist well beyond the completion of physical construction, reshaping neighborhood identities, property values, mobility patterns, and social networks over time. Participatory planning should consequently include continuous consultation, monitoring, and evaluation rather than one-time consultation. Such an approach would allow planners to identify unintended consequences, preserve valuable community networks, and adjust interventions according to changing local needs. In this sense, spatial justice is not a final condition achieved through a single project, but an ongoing democratic process through which diverse residents negotiate resources, recognition, and the right to shape the city. It also requires attention to everyday mobility, because unequal access to transportation can reproduce exclusion even where housing and services appear geographically proximate. Improving connectivity, affordability, safety, and accessibility can therefore strengthen residents' practical capacity to participate in city life and claim public urban space.

Results and discussion

The results reveal that lived experience in Mashhad is profoundly stratified along spatial and symbolic lines, reflecting a dialectical interplay between domination and resistance. At the micro level, individuals from different social classes inhabit distinct spatial worlds and develop different relationships with mobility, services, public space, and urban identity. For affluent populations, the urban environment functions as a spatial extension of privilege. Gated residential environments, aestheticized commercial centers, high-quality public amenities, and cultural institutions reinforce their economic and symbolic capital. Their everyday mobility is facilitated by better infrastructure and greater purchasing power, allowing them to select spaces that affirm status and social distinction. By contrast, residents of southern peripheries navigate the city through improvisation, adaptation, and resilience. They construct informal social infrastructures, including

community markets, home-based workshops, neighborhood services, and local religious gatherings. These practices function simultaneously as coping mechanisms, sources of social reproduction, and forms of micro-resistance to structural exclusion.

At the meso level, neighborhood social capital varies sharply between northern and southern districts. Northern areas tend to display forms of networked individualism organized around professional, educational, and consumption-based ties. In southern communities, dense kinship networks, neighborhood solidarity, reciprocal assistance, and informal trust compensate partly for institutional neglect. Such networks provide access to information, employment opportunities, childcare, economic support, and emotional resources that are not equally available through formal institutions. Women in marginalized districts have emerged as vital agents of community organization through cultural workshops, informal education, home-based initiatives, and neighborhood cooperation. Their actions transform gender dynamics within both public and domestic spheres and demonstrate that marginalized groups are not passive recipients of urban policy. Youth similarly use local networks and digital platforms to articulate alternative identities and make neglected urban conditions more visible.

At the macro level, municipal planning documents and public representations frequently privilege the image of Mashhad as a pilgrimage metropolis, investment hub, and symbolically significant religious city. This “official discourse of sanctified modernity” can obscure socio-spatial inequality and legitimize uneven development by presenting redevelopment primarily as progress, modernization, or urban improvement. The discourse analysis of policy texts and local media indicates that euphemistic language surrounding “urban improvement,” renewal, and beautification may conceal processes of displacement, exclusion, and gentrification in southern areas. At the same time, digital activism and citizen media have begun to diversify the dominant narratives of urban life. The residents increasingly use digital

spaces to document everyday difficulties, challenge official representations, and circulate counter-discourses that make marginalization visible. These developments suggest that control over urban meaning is increasingly contested rather than monopolized by formal institutions.

The comparative analysis confirms that Mashhad’s urban inequalities resemble broader patterns observed in Tehran and Isfahan, while being intensified by the city’s religious tourism, land speculation, population mobility, and migratory inflows. Comparative evidence from Cairo and Mumbai further suggests that cities across the Global South commonly combine informal urbanism, classed spatiality, uneven infrastructure, and differentiated access to services. Nevertheless, Mashhad presents a distinctive configuration because its religious economy and symbolic geography intertwine sacred functions with socio-economic processes. Pilgrimage-related development, investment in central and northern areas, and the management of peripheral settlements together influence how different groups perceive and use the city. Thus, class inequality in Mashhad cannot be explained exclusively through income or housing markets; it must also be understood through cultural legitimacy, religious symbolism, institutional priorities, and competing definitions of desirable urban space.

Conclusion

This study conceptualizes the city as both a structure of domination and a field of creative agency. Mashhad’s spatial duality—affluent north versus marginalized south—illustrates how urban form materializes and reinforces class relations. The distribution of infrastructure, public resources, cultural amenities, educational opportunities, and desirable environments corresponds closely to Bourdieu’s forms of economic, social, cultural, and symbolic capital. Spatial privilege can therefore be converted into social distinction, while spatial deprivation may become normalized as an apparently natural feature of particular neighborhoods. Yet, following Foucault’s notion of capillary power,

resistance is not external to power but emerges within its everyday operation. Practices of survival, mutual assistance, self-organization, and symbolic appropriation among marginalized residents constitute forms of micro-politics through which urban space is continually reclaimed and reinterpreted.

Lefebvre's idea of the "right to the city" provides a normative horizon for interpreting these practices. This right involves not merely physical access to urban space, but the capacity to shape its meanings, uses, rhythms, and future development. The study therefore shifts attention from macro-economic indicators of inequality toward the micro-practices through which citizens appropriate, negotiate, and produce urban meanings under constraint. From a postmodern standpoint, urban reality in Mashhad cannot be adequately captured through a single narrative. Instead, it is constituted through multiple voices and competing discourses—official, popular, gendered, religious, local, and digital—each generating different interpretations of urban life. Lyotard's concept of "incredulity toward metanarratives" is particularly relevant because it encourages recognition of plural experiences rather than acceptance of a homogeneous "Mashhad identity."

The empirical synthesis indicates that spatial injustice in Mashhad results from the interaction of material and symbolic processes: unequal investment, differentiated infrastructure, selective planning, biased discourse, and the naturalization of social difference through symbolic violence. Nevertheless, the persistence of community networks, particularly among women and youth, demonstrates that agency is never completely suppressed. Local initiatives represent a form of quiet urban resilience that challenges hegemonic spatial orders while sustaining everyday life. These findings suggest that inequality should be addressed not only through redistribution of material resources but also through recognition, participation, and transformation of the narratives through which neighborhoods and residents are represented.

In conclusion, urban policy and planning in Mashhad should move from predominantly technocratic approaches toward participatory and justice-oriented paradigms. Sustainable urban development requires the systematic incorporation of lived experience, local narratives, and social inclusion into planning and governance. Three priorities are especially important: (1) redistribution and equitable improvement of public, cultural, educational, and recreational spaces; (2) recognition and support of informal social infrastructures that sustain marginalized communities; and (3) promotion of meaningful bottom-up participation in decisions affecting neighborhood transformation. Such policies should also strengthen transparency in redevelopment processes, protect vulnerable residents from displacement, and create channels through which women, youth, and peripheral communities can influence urban agendas. Only by integrating the perspectives and knowledge of marginalized groups can Mashhad move toward greater spatial justice, democratic urban citizenship, and a shared sense of belonging.

Funding

There is no funding support.

Authors' Contribution

Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the content of the manuscript and agreed on all aspects of the work declaration of competing interest none.

Conflict of Interest

Authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments

We are grateful to all the scientific consultants of this paper.

تجربه زیسته شهری و بازتولید نابرابری طبقاتی در مشهد: مطالعه‌ای انتقادی-تطبیقی

رستم صابری فر^۱^۱- نویسنده مسئول، گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشکده حقوق و علوم اجتماعی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. رایانامه: r_saberifar@pnu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	مشهد، به‌عنوان یکی از کلان‌شهرهای پرجمعیت و مذهبی ایران، تجربه زیسته‌ای چندلایه و ناهمگون را برای گروه‌های اجتماعی مختلف رقم می‌زند. این مقاله با هدف تبیین پیوند میان ساختار فضایی شهر، تجربه زیسته ساکنان و فرایند بازتولید نابرابری طبقاتی در مشهد، در قالب مطالعه‌ای کیفی مبتنی بر تحلیل داده‌های ثانویه و با رویکردی انتقادی-تطبیقی انجام شده است. چارچوب نظری پژوهش بر پایه دیدگاه‌های لیوتار درباره پسامدرنیته، تحلیل قدرت و معرفت فوکو و نظریه‌های شهری گیدنز، بوردیو و مکتب شیکاگو شکل گرفته است. داده‌های تحقیق از منابع علمی، اسناد و داده‌های آماری ثانویه گردآوری و با کدگذاری مفهومی، سازمان‌دهی مضامین و تحلیل گفتمان انتقادی تحلیل شدند. یافته‌ها نشان می‌دهد که سازمان فضایی مشهد، با تمرکز بر قطب‌های شمال و جنوب و گسترش حاشیه‌نشینی، به بازتولید نابرابری‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی منجر می‌شود. تجربه زیسته شهروندان متناسب با سطح درآمد، سرمایه اجتماعی و موقعیت مکانی متفاوت است و معماری، الگوی توزیع خدمات عمومی و کنترل‌های نظارتی شهری در شکل‌دهی تعاملات روزمره و هویت‌های فردی نقش مؤثری دارند. درعین‌حال، مدرنیته و پسامدرنیته در مشهد نه تنها در کالبد و سبک زندگی، بلکه در معنا و ادراک فضا نیز نمود می‌یابند. مقاله با استناد به داده‌های سال‌های ۱۴۰۴ و ۲۰۲۵، تصویری انتقادی از وضعیت کنونی شهر ارائه کرده و راهکارهایی برای کاهش شکاف طبقاتی و ارتقای کیفیت تجربه زیسته شهری پیشنهاد می‌کند. این راهکارها بر توزیع عادلانه‌تر منابع، تقویت دسترسی برابر به خدمات، کاهش تمرکز فضایی فقر، افزایش مشارکت شهروندی و بازنگری در سیاست‌های توسعه شهری تأکید دارند.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۱/۰۸ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۳/۱۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۴/۱۴ تاریخ چاپ: ۱۴۰۵/۰۵/۲۲	
واژگان کلیدی: تجربه زیسته شهری، پسامدرن، طبقات اجتماعی، مشهد، نظریه شهری.	
استناد: صابری فر، رستم. (۱۴۰۵). تجربه زیسته شهری و بازتولید نابرابری طبقاتی در مشهد: مطالعه‌ای انتقادی-تطبیقی. <i>پژوهش‌های جغرافیای برنامه‌ریزی شهری</i> ، ۱۴ (۲)، ۷۵-۸۷.	
	ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

<http://doi.org/10.22059/jurbangeo.2026.403238.2112>

© نویسندگان

مقدمه

شهر به‌عنوان بستر زیست انسانی، فراتر از یک فضای کالبدی، عرصه‌ای اجتماعی، فرهنگی و نمادین است که تجربه زیسته شهروندان در آن شکل می‌گیرد. تجربه زیسته شهری مجموعه‌ای از معانی، احساسات و کنش‌های روزمره افراد در مواجهه با فضا است که از ساختارهای اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی تأثیر می‌پذیرد و درعین حال می‌تواند به بازتولید یا تغییر آن‌ها بینجامد. از این منظر، فضاهای شهری هم می‌توانند سازوکار بازتولید قدرت و نابرابری باشند و هم بستری برای مقاومت، خلاقیت و تولید معنا فراهم کنند (Bourdieu, 1984; Lefebvre, 1991; Foucault, 1984).

کلان‌شهرهای ایران، در پیوند با رشد سریع جمعیت، توسعه نامتوازن و فرایندهای مدرن‌سازی، عرصه‌ای مهم برای مطالعه رابطه میان فضا، طبقه و تجربه زیسته فراهم می‌کنند. در این میان، مشهد به‌عنوان دومین کلان‌شهر ایران و یکی از مهم‌ترین قطب‌های مذهبی، اقتصادی و گردشگری کشور، نمونه‌ای معنادار برای بررسی چگونگی تأثیر ساختارهای فضایی و طبقاتی بر زندگی روزمره شهروندان است. اگرچه پژوهش‌های داخلی متعددی به موضوعاتی همچون زیست‌پذیری، عدالت فضایی، کیفیت مکان و نابرابری شهری در مشهد پرداخته‌اند، بخش قابل‌توجهی از آن‌ها بر شاخص‌سازی، سنجش کیفیت زندگی و تحلیل فضایی متمرکز بوده‌اند. برای مثال، صادقی و همکاران (۱۴۰۲) زیست‌پذیری مشهد را از منظر پایداری اجتماعی بررسی کردند، اما به تفاوت‌های عمیق تجربه زیسته گروه‌های طبقاتی کمتر پرداختند. گنابادی و همکاران (۱۴۰۳) نیز با رویکرد پدیدار شناختی، تجربه کاربران میدان شهدای مشهد را در ارتباط با حس مکان تحلیل کردند، اما مطالعه آنان به یک مکان خاص محدود بود. همچنین قائم‌مقامی‌فرهانی و همکاران (۱۴۰۳) در بررسی محله آبکوه، بر ابعاد ادراکی، معنایی، اجتماعی-اقتصادی و کالبدی کیفیت مکان تأکید کردند و ضرورت بهره‌گیری از رویکردهای ترکیبی برای شناخت تجربه زیسته را نشان دادند.

در مطالعات بین‌المللی نیز رابطه میان ساختار فضایی، نابرابری و تجربه روزمره موردتوجه قرار گرفته است. برای نمونه، یانگ^۱ و همکاران (۲۰۲۵) نشان دادند که نظام حمل‌ونقل شهری نیز، در کنار محل سکونت، در شکل‌دهی به تجربه جداسازی اجتماعی و نابرابری فضایی نقش دارد. همچنین مطالعات نظری لوفور^۲ (۱۹۹۱) درباره تولید فضا و تجربه زیسته، بر نقش ساختارهای قدرت در شکل‌دهی به فضا و زندگی روزمره تأکید می‌کنند. با وجود این پیشرفت‌ها، انتقال مستقیم چارچوب‌های نظری و یافته‌های بین‌المللی به زمینه اجتماعی و فضایی شهرهای ایران، به‌ویژه مشهد، بدون توجه به ویژگی‌های محلی امکان‌پذیر نیست.

ازاین‌رو، خلأ اصلی پژوهش حاضر در فقدان تحلیل ساختاری-عاملی و طبقاتی تجربه زیسته شهری در مشهد نهفته است؛ تحلیلی که بتواند هم‌زمان تأثیر ساختار سرمایه‌گذاری فضایی، تفکیک منطقه‌ای، دسترسی به خدمات و عوامل نهادی را بر زندگی روزمره بررسی کند و در کنار آن، معنا پردازی، عاملیت، مقاومت و همراهی شهروندان با این ساختارها را نیز آشکار سازد. نوآوری پژوهش حاضر در همین تلفیق میان ساختار فضایی و طبقاتی از یک‌سو و تجربه، ذهنیت و کنش شهروندان از سوی دیگر است؛ به‌گونه‌ای که نابرابری صرفاً به‌عنوان یک الگوی فضایی سنجیده نمی‌شود، بلکه فرایند بازتولید، تجربه و مواجهه با آن در زندگی روزمره گروه‌های مختلف اجتماعی نیز تحلیل می‌گردد. بنابراین، پژوهش حاضر با رویکردی کیفی و با تمرکز بر روایت شهروندان طبقات مختلف مشهد، در پی تبیین این مسئله است که ساختار فضایی و طبقاتی چگونه تجربه زیسته را شکل می‌دهد و شهروندان چگونه در برابر این محدودیت‌ها تعامل، سازگاری، مقاومت یا همراهی می‌کنند. این رویکرد می‌تواند ضمن پر کردن بخشی از خلأ موجود در مطالعات شهری ایران، درک

1. Yang

2. Lefebvre

انتقادی‌تری از رابطه فضا، طبقه، نابرابری و عاملیت شهری ارائه کرده و مبنایی برای سیاست‌گذاری عادلانه‌تر و حساس به تجربه واقعی شهروندان فراهم آورد.

مبانی نظری

تحلیل تجربه زیسته شهری مستلزم درک رابطه متقابل میان ساختار اجتماعی و کنش انسانی و چگونگی شکل‌گیری معنا، قدرت و تفاوت در فضاهای شهری است. درحالی‌که نظریه‌های کلاسیک مدرن، شهر را نظامی عقلانی، برنامه‌پذیر و پیش‌بینی‌پذیر تلقی می‌کردند، رویکردهای انتقادی و پسامدرن آن را عرصه‌ای متکثر از تفاوت، چندصدایی، مقاومت و بازتعریف هویت می‌دانند (Lefebvre, 1991). با توجه به هم‌زمانی سنت، مذهب و فرایندهای نوین شهری در مشهد، تلفیق دیدگاه‌های لیوتار، فوکو، گیدنز، بوردیو و مکتب شیکاگو چارچوب مناسبی برای تحلیل تجربه زیسته، روابط قدرت و ساخت طبقاتی این شهر فراهم می‌کند.

از منظر لیوتار، وضعیت پسامدرن با فروپاشی «فراروایت‌ها»^۱ مانند پیشرفت، عقلانیت و رهایی مشخص می‌شود و هیچ روایت کلانی نمی‌تواند به‌طور مطلق بر سایر روایت‌ها مسلط باشد. گروه‌های اجتماعی از طریق «بازی‌های زبانی»^۲ خاص خود، واقعیت را معنا و بازسازی می‌کنند (Lyotard, 1989). این دیدگاه در مشهد اهمیت ویژه‌ای دارد؛ زیرا گروه‌هایی همچون زائران، مهاجران، ساکنان بومی، دانشجویان و طبقات مختلف اجتماعی، فضاهای شهری را بر اساس تجربه و منافع متفاوت خود معنا می‌کنند. از این‌رو، فضاهایی همچون حرم مطهر رضوی، بازار رضا، احمدآباد و سجاد را باید حامل روایت‌های متکثر و گاه متعارض از هویت، قدرت و زندگی روزمره دانست (یوسفی و ورشوئی، ۱۳۸۹).

فوکو با پیوند قدرت و دانش، نشان می‌دهد که قدرت صرفاً در نهادهای رسمی متمرکز نیست، بلکه در روابط روزمره، معماری، نظارت، انضباط و گفتمان جریان دارد. مفهوم «پان‌اپتیکون»^۳ بیانگر چگونگی تبدیل فضا به ابزاری برای مشاهده، کنترل و انضباط اجتماعی است (Foucault, 1984). در مشهد نیز سازمان‌دهی فضاهای مذهبی، کنترل رفت‌وآمد، طراحی فضاهای عمومی و سازوکارهای نظارت شهری را می‌توان از این منظر تحلیل کرد (احمدیان و همکاران، ۱۴۰۰). با این حال، قدرت همواره با مقاومت همراه است و گروه‌های اجتماعی می‌توانند از طریق شیوه‌های زیست، تعاملات روزمره و بازآفرینی فضا در برابر نظم مسلط واکنش نشان دهند؛ نمونه‌هایی که در مناطق حاشیه‌ای مشهد نیز قابل مشاهده است (یوسفی و ورشوئی، ۱۳۸۹).

گیدنز با نظریه «ساخت‌یابی»^۴ دوگانه ساختار و عاملیت را توضیح می‌دهد: ساختارها حاصل کنش‌های انسانی‌اند و درعین حال، کنش‌های بعدی را محدود یا هدایت می‌کنند (Giddens, 1991). بنابراین، شهروندان نه صرفاً قربانی ساختارهای شهری‌اند و نه کاملاً آزاد؛ بلکه از طریق کنش‌های روزمره، ساختارها را بازتولید یا دگرگون می‌کنند. ظهور سبک‌های زندگی جدید و استفاده متفاوت از فضاهای عمومی و فرهنگی در مشهد را می‌توان در همین چارچوب تفسیر کرد.

بوردیو با مفاهیم «عادت‌واره»^۵ و «میدان»^۶ و سرمایه‌های اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و نمادین، سازوکار بازتولید نابرابری طبقاتی را توضیح می‌دهد (Bourdieu, 1984). تفاوت فضایی میان مناطق مرفه شمالی و مناطق محروم

1. Metanarratives
2. language games
3. Panopticon
4. Structuration
5. Habitus
6. Field

جنوبی مشهد را می‌توان بازتاب توزیع نابرابر سرمایه دانست؛ به‌گونه‌ای که شیوه ادراک، انتخاب فضا و سبک زندگی گروه‌های اجتماعی مختلف تحت تأثیر موقعیت طبقاتی آنان قرار می‌گیرد (Ahmadi & Farzaneh, 2025). در این چارچوب، مراکز خرید، کافه‌ها و مجتمع‌های مسکونی نیز به میدان‌هایی برای تمایز و تثبیت هویت طبقاتی تبدیل می‌شوند.

در نهایت، مکتب شیکاگو شهر را همچون «ارگانیزم اجتماعی» در نظر می‌گیرد که در آن گروه‌ها برای دسترسی و تصاحب فضا با یکدیگر رقابت می‌کنند و مهاجرت و رقابت به شکل‌گیری منطقه‌بندی اجتماعی می‌انجامد. این الگو را می‌توان در جدایی نسبی فضایی شمال و جنوب مشهد مشاهده کرد. با این حال، مطالعات پساشیکاگویی، بر نقش خرده‌فرهنگ‌ها در ایجاد هویت جمعی و مقاومت فرهنگی تأکید دارند. در مشهد نیز گروه‌های مهاجر، جوانان و سایر کنشگران شهری از طریق بازتعریف و استفاده متفاوت از فضاهای عمومی، در تولید فرهنگ شهری مشارکت می‌کنند (یوسفی و ورشوئی، ۱۳۸۹). برآیند این دیدگاه‌ها نشان می‌دهد (جدول ۱) که تجربه زیسته شهری در مشهد محصول تعامل هم‌زمان ساختار، قدرت، طبقه، فضا، معنا و عاملیت است؛ بنابراین، تحلیل آن باید از یک‌سو نابرابری و سازوکارهای بازتولید آن و از سوی دیگر ظرفیت کنشگران برای مقاومت، بازتعریف و تولید معنا را در نظر گیرد.

جدول ۱. چارچوب مفهومی پژوهش

بعد نظری	مفاهیم کلیدی	کاربرد در مطالعه مشهد
لیوتار (۱۹۸۹)	انکار فراروایت‌ها، چندگانگی معنا	تنوع تجربه زائران، مهاجران و طبقات اجتماعی
فوکو (۱۹۸۴)	قدرت، انضباط، گفتمان	کنترل اجتماعی در فضاهای مذهبی و عمومی
گیدنز (۱۹۹۱)	عاملیت و ساخت‌یابی	بازتولید و تغییر ساختارهای شهری توسط کنشگران
بوردیو (۱۹۸۴)	منطقه‌بندی اجتماعی، خرده‌فرهنگ‌ها	تقسیم فضایی طبقات و شکل‌گیری هویت‌های شهری
مکتب شیکاگو (۱۹۲۵)	منطقه‌بندی اجتماعی، خرده‌فرهنگ‌ها	تقسیم فضایی طبقات و شکل‌گیری هویت‌های شهری

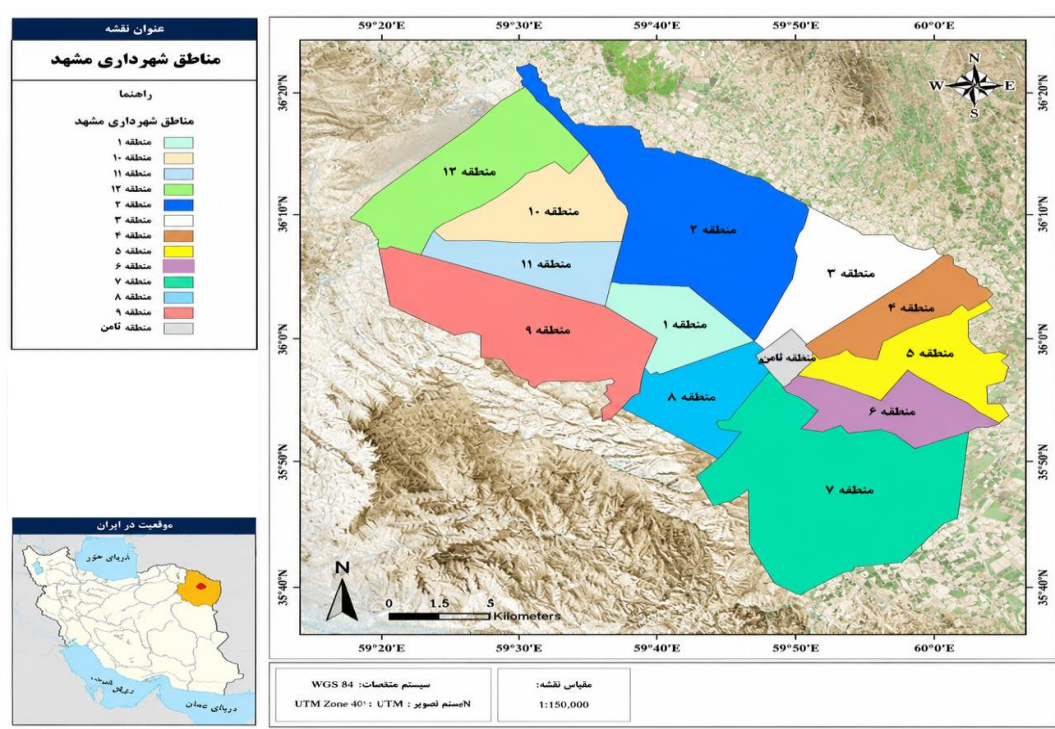
روش پژوهش

پژوهش حاضر با رویکردی کیفی و با بهره‌گیری از روش انتقادی-تطبیقی انجام شده است تا ضمن تبیین تجربه زیسته شهروندان در مشهد، ساختارهای اجتماعی، فضایی و نهادی مؤثر بر بازتولید نابرابری و تفکیک طبقاتی را مورد تحلیل و نقد قرار دهد. این رویکرد با عبور از توصیف صرف وضعیت شهری، امکان بررسی سازوکارهای قدرت، ایدئولوژی، بازنمایی و نحوه تولید فضا را فراهم می‌کند و درعین حال، با مقایسه یافته‌های مشهد با مطالعات انجام شده در سایر کلان‌شهرهای ایران، ازجمله تهران و اصفهان، و شهرهای بین‌المللی مانند قاهره و بمبئی، زمینه شناسایی الگوهای مشترک و تفاوت‌های زمینه‌ای را فراهم می‌سازد. از این منظر، تجربه زیسته شهری نه پدیده‌ای منفرد، بلکه حاصل تعامل میان ساختار فضایی، روابط طبقاتی، سیاست‌های شهری و عاملیت شهروندان در نظر گرفته شده است.

با توجه به اتکای پژوهش به داده‌های ثانویه، منابع اطلاعاتی به‌صورت هدفمند انتخاب شدند. این منابع شامل مقالات علمی فارسی و انگلیسی، پایان‌نامه‌ها، طرح‌ها و اسناد شهری، گزارش‌های رسمی، اسناد سیاستی، داده‌های مرکز آمار ایران، گزارش‌های شهرداری مشهد و مطالعات منتشرشده در فاصله سال‌های ۱۴۰۰ تا ۱۴۰۴ بود. معیار انتخاب منابع، ارتباط مستقیم با تجربه زیسته شهری، نابرابری فضایی، طبقات اجتماعی، عدالت شهری و کیفیت زندگی در مشهد یا کلان‌شهرهای مشابه بود و منابع فاقد پشتوانه علمی یا اطلاعات روش‌شناختی کافی از فرایند تحلیل کنار گذاشته شدند. تحلیل محتوای نظری و متنی منابع برای استخراج مفاهیم مرتبط با تجربه زیسته، عدالت فضایی، نابرابری، قدرت و طبقات اجتماعی انجام گرفت (Ahmadi & Farzaneh, 2025). همچنین، داده‌های آماری ثانویه درباره کیفیت زندگی،

رضایت شهروندان و توزیع خدمات شهری در مشهد برای سنجش و مقایسه الگوهای فضایی نابرابری مورد استفاده قرار گرفت.

قلمرو پژوهش شهر مشهد و ۱۳ منطقه شهرداری آن بود (شکل ۱) و تجربه زیسته سه گروه اجتماعی شامل طبقات بالای شهری در مناطق مرفه شمالی مانند احمدآباد و سجاد، طبقات متوسط و کارگر در بخش‌های مرکزی و شرقی و طبقات فرودست و حاشیه‌نشین در بخش‌های جنوبی و پیرامونی، از جمله سیدی، طبرسی شمالی و شهرک شهید باهنر، مورد توجه قرار گرفت. این طبقه‌بندی بر مبنای ویژگی‌های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و فضایی و در پیوند با مفهوم «میدان اجتماعی» و «سرمایه» بوردیو صورت گرفت (Bourdieu, 1984). واحد تحلیل، تجربه زیسته شهری بود که در سه سطح خرد، میانه و کلان بررسی شد؛ در سطح خرد، تجربه روزمره افراد از محله، بازار، پارک و حرم؛ در سطح میانه، تعاملات اجتماعی، شبکه‌های خویشاوندی و خرده‌فرهنگ‌های شهری؛ و در سطح کلان، سیاست‌های شهری، نظم فضایی و گفتمان‌های قدرت در تولید فضا تحلیل شد. این سطوح به صورت مرتبط بررسی شدند تا تأثیر تصمیم‌های کلان و سیاست‌های فضایی بر زندگی روزمره و کنش شهروندان آشکار شود.

شکل ۱. موقعیت محدوده مورد مطالعه

فرایند تحلیل در چند مرحله شامل انتخاب هدفمند منابع، استخراج و سازمان‌دهی داده‌ها، کدگذاری مفهومی، تحلیل مضمون و تحلیل گفتمان انتقادی انجام گرفت. در مرحله نخست، مفاهیم مرتبط با تجربه زیسته، نابرابری فضایی، سرمایه اجتماعی، قدرت، عاملیت و عدالت فضایی استخراج شد؛ سپس مفاهیم مشابه در قالب مضامین اصلی سازمان‌دهی و روابط میان آن‌ها بر اساس چارچوب نظری پژوهش تفسیر گردید. در ادامه، اسناد رسمی شهری، طرح‌های توسعه و برنامه‌های بازآفرینی از منظر نحوه بازنمایی توسعه، نابرابری و گروه‌های اجتماعی تحلیل شدند. برای افزایش اعتبار تفسیری و کاهش سوگیری، از مثلث‌سازی میان منابع نظری، داده‌های آماری و تحلیل گفتمانی استفاده شد (Denzin, 2017). مقایسه مستمر یافته‌های حاصل از منابع مختلف نیز به افزایش قابلیت اعتماد تحلیل کمک کرد.

از نظر اخلاق پژوهش، تمامی داده‌ها از منابع ثانویه و رسمی استخراج شدند و بنابراین اطلاعات هویتی افراد در فرایند پژوهش مورد استفاده قرار نگرفت. تحلیل نیز با پرهیز از جانب‌داری سیاسی، مذهبی و فرهنگی انجام شد. در مجموع، روش‌شناسی پژوهش بر این فرض استوار بود که تجربه زیسته شهری بدون توجه هم‌زمان به رابطه قدرت، طبقه و فضا قابل فهم نیست. ترکیب رویکرد انتقادی-تطبیقی با تحلیل کیفی داده‌های ثانویه، امکان بررسی هم‌زمان ابعاد عینی نابرابری فضایی و ابعاد ذهنی و کنشی تجربه شهروندان را فراهم ساخت. ضرورت این بررسی در مورد مشهد، با توجه به جایگاه آن به عنوان کلان‌شهری سه‌میلیونی، نقش آن در ساختار شهری ایران، مشکلاتی همچون ترافیک و آلودگی و نیز جایگاه آن به عنوان پایتخت فرهنگی جهان اسلام در سال ۲۰۱۷ و پایتخت معنوی ایران، اهمیت بیشتری می‌یابد (صابری‌فر، ۱۳۹۹؛ حسینی، ۱۴۰۲).

یافته‌ها

پژوهش حاضر با رویکرد انتقادی-تطبیقی به تحلیل تجربه زیسته شهروندان مشهد پرداخته است. یافته‌ها نشان می‌دهند که تجربه زندگی شهری در مشهد حاصل تعامل پیچیده میان ساختار اجتماعی، قدرت، فضا و عاملیت شهروندان است. داده‌های کیفی و ثانویه جمع‌آوری شده از طریق تحلیل گفتمان، مطالعه اسنادی و داده‌های میدانی امکان بررسی تجربه زیسته را در سه سطح خرد، میانه و کلان فراهم کرده است. یافته‌ها در چهار محور اصلی ارائه می‌شوند:

۱. ساخت طبقاتی و تمایز اجتماعی در فضاهای شهری

تحلیل داده‌ها نشان داد که مشهد شهری به شدت تقسیم شده و طبقاتی است و هر طبقه اجتماعی فضاهای شهری را به شیوه‌ای خاص تجربه می‌کند. مناطق شمالی شهر مانند احمدآباد و سجاد محل سکونت طبقه مرفه است، جایی که دسترسی به فضاهای فرهنگی، آموزشی و رفاهی معتبر وجود دارد و شهروندان شبکه‌های اجتماعی و حرفه‌ای گسترده‌ای را تجربه می‌کنند. ساکنان این مناطق، فضاهای عمومی را نه صرفاً برای حضور روزمره، بلکه برای نمایش سرمایه فرهنگی و نمادین خود استفاده می‌نمایند. مرور مطالعات کیفی انجام شده در مناطق شمالی مشهد نشان می‌دهد که ساکنان این مناطق، فضاهای عمومی را متناسب با سبک زندگی، منزلت اجتماعی و سرمایه فرهنگی خود ادراک می‌کنند و این فضاها را بخشی از هویت و تمایز اجتماعی خویش می‌دانند.

در مقابل، مناطق جنوبی و حاشیه‌ای مانند سیدی، طبرسی شمالی و قلعه ساختمان، محل سکونت طبقات فرودست است. تجربه زیسته ساکنان این مناطق با محدودیت‌های اقتصادی، کمبود فضاهای رسمی و فقدان امکانات رفاهی مشخص می‌شود. بسیاری از ساکنان مجبورند فضاهای باز و محله‌ای را خود بازآفرینی کنند و با فعالیت‌های جمعی یا خرده فرهنگی، نیازهای اجتماعی و اقتصادی خود را پاسخ دهند. نتایج مطالعات میدانی منتشر شده درباره محلات جنوبی مشهد نیز نشان می‌دهد که ساکنان این مناطق برای جبران کمبود خدمات رسمی، به ایجاد بازارچه‌های محلی، شبکه‌های همیاری و فعالیت‌های خودجوش اجتماعی روی آورده‌اند و بخش مهمی از نیازهای روزمره خود را از طریق ظرفیت‌های محلی تأمین می‌کنند. این تمایزها نه تنها در دسترسی به امکانات مادی مشاهده می‌شوند، بلکه در سطح نمادین و روانی نیز تجربه می‌شوند و احساس تعلق و هویت شهری را شکل می‌دهد. تجربه زیسته طبقات پایین غالباً با محدودیت‌ها و خلاقیت فردی و جمعی همراه است (جدول ۲).

یافته‌های ارائه شده در این بخش حاصل تلفیق تحلیل اسناد علمی، گزارش‌های رسمی، داده‌های آماری منتشر شده و نتایج پژوهش‌های میدانی پیشین است. بنابراین، نقل روایت‌ها و توصیف تجربه‌های زیسته، مبتنی بر سنتز تحلیلی داده‌های ثانویه بوده و حاصل انجام مصاحبه مستقیم در این پژوهش نیست.

جدول ۲. تمایز طبقاتی و تجربه زیسته شهری

طبقه اجتماعی	ناحیه نمونه	ویژگی‌های تجربه زیسته	نوع فضاهای مورد استفاده	تعاملات اجتماعی شاخص
بالا	احمدآباد، سجاد	دسترسی به فضاهای فرهنگی و رفاهی معتبر	پارک‌ها، مراکز فرهنگی، مدارس معتبر	شبکه‌های گسترده اجتماعی و حرفه‌ای
متوسط	مناطق مرکزی	دسترسی محدود به فضاهای خدماتی، فعالیت‌های محلی	بازارها، مدارس محلی، فضاهای نیمه عمومی	تعاملات محلی با همسایگان و همکاران
پایین	سیدی، طبرسی شمالی	کمبود امکانات، فعالیت‌های خودساخته	کوچه‌ها، فضاهای باز محلی، بازارچه‌های محلی	شبکه‌های حمایتی محلی، گروه‌های فرهنگی کوچک

تحلیل تطبیقی با کلان‌شهرهایی مانند تهران و اصفهان نشان می‌دهد که این الگوی تقسیم طبقاتی و تجربه زیسته محدود در بسیاری از شهرهای بزرگ ایران تکرار می‌شود و طبقات فرودست عمدتاً با فقدان دسترسی به امکانات نمادین و فرهنگی مواجه‌اند. تجربه زیسته شهری نه تنها بر اساس دسترسی مادی، بلکه بر اساس سرمایه نمادین و فرهنگی نیز شکل می‌گیرد و بازتولید نابرابری‌ها در سطح روانی و اجتماعی قابل مشاهده است.

۲. فضاهای عمومی، قدرت و نظم شهری

فضاهای عمومی مشهد، به‌ویژه پیرامون حرم مطهر امام رضا (ع)، نقش نمادین در بازتولید قدرت مذهبی و اقتصادی دارند. تحلیل گفتمان اسناد و مطالعات میدانی پیشین نشان داد که تجربه شهروندان در این فضاها با موقعیت اجتماعی و فضایی آنان تفاوت دارد.

طبقات مرفه، فضاهای عمومی را برای نمایش سرمایه اجتماعی و فرهنگی خود استفاده می‌کنند؛ حضور در پارک‌ها، مراکز فرهنگی و بازارهای معتبر فرصتی برای تقویت موقعیت اجتماعی و شبکه‌های حرفه‌ای است. در مقابل، طبقات متوسط از فضاهای عمومی برای تعاملات محلی و فعالیت‌های اجتماعی محدود بهره می‌برند و دسترسی به امکانات بیشتر محدود است. طبقات فرودست با استفاده از فعالیت‌های خودساخته، بازارچه‌های محلی و گروه‌های فرهنگی کوچک، فضاهای خود را بازتعریف می‌کنند و تجربه زیسته خود را با فعالیت‌های اجتماعی و اقتصادی تقویت می‌کنند (جدول ۳).

جدول ۳. الگوهای استفاده از فضاهای عمومی در طبقات مختلف

طبقه اجتماعی	الگوهای استفاده	هدف حضور	پیامد اجتماعی
بالا	حضور در پارک‌ها و مراکز فرهنگی	تفریح، نمایش اجتماعی	تقویت سرمایه اجتماعی و فرهنگی
متوسط	حضور محدود در فضاهای نیمه عمومی	فعالیت محلی و تعامل همسایگی	تقویت هویت محله‌ای
پایین	فعالیت‌های خودساخته و بازارچه محلی	درآمد و همبستگی	بازتولید سرمایه اجتماعی محلی و مقاومت فرهنگی

مطالعه تطبیقی با شهرهایی مانند قاهره نشان داد که فضاهای عمومی غالباً ابزار بازتولید قدرت و کنترل اجتماعی هستند و دسترسی طبقات پایین محدود است. این امر نشان می‌دهد که فضاهای شهری در مشهد نه تنها محیط‌های فیزیکی، بلکه مکان‌هایی برای بازتولید سرمایه اجتماعی و قدرت طبقات بالاتر هستند.

۳. مقاومت و خلاقیت طبقات فرودست

با وجود محدودیت‌های اقتصادی و فضایی، طبقات فرودست از طریق فعالیت‌های فرهنگی، هنری و اجتماعی، فضاهای خود را بازتعریف می‌کنند. این فعالیت‌ها شامل:

- بازارچه‌های محلی: فروش محصولات و تأمین معیشت؛

- گروه‌های فرهنگی زنانه: آموزش مهارت و ایجاد شبکه‌های اجتماعی و
 - فعالیت‌های هنری خیابانی و دیواری: زیباسازی و بازتعریف هویت محله.
- این فعالیت‌ها نشان می‌دهند که طبقات فرودست نه تنها تاب‌آوری اجتماعی دارند، بلکه به تولید سرمایه اجتماعی و نمادین نیز می‌پردازند (جدول ۴).

جدول ۴. نمونه فعالیت‌های خلاقانه و مقاومت شهری

ناحیه	نوع فعالیت	هدف فعالیت	اثر اجتماعی
سیدی	بازارچه محلی	ایجاد درآمد و همبستگی	تقویت شبکه‌های محلی
قلعه ساختمان	گروه فرهنگی زنانه	آموزش مهارت و شبکه‌سازی	افزایش توانمندی و مقاومت فرهنگی
طبرسی شمالی	فعالیت‌های هنری دیواری	زیباسازی و بازتعریف فضا	ایجاد احساس تعلق و هویت محلی

تحلیل جنسیتی نشان داد که زنان در مناطق حاشیه‌ای با محدودیت بیشتری مواجه‌اند و فعالیت‌های فرهنگی و خرده‌فرهنگی ابزار اصلی آنان برای مشارکت اجتماعی و بازتعریف فضا محسوب می‌شود.

۴. بازنمایی تجربه زیسته در گفتمان رسمی و رسانه‌ها

تحلیل گفتمان اسناد رسمی شهری و رسانه‌های محلی نشان داد که گفتمان غالب شهر بر توسعه شمال شهر، گردشگری مذهبی و رشد اقتصادی متمرکز است و تجربه واقعی طبقات فرودست در جنوب و حاشیه منعکس نمی‌شود. این امر نمونه‌ای از خشونت نمادین و بازتولید نابرابری در همین سطح است.

در مقابل، شبکه‌های اجتماعی و رسانه‌های محلی امکان ایجاد فضای انتقاد و بازنمایی تجربه زیسته شهروندان را فراهم می‌کنند. کمپین‌ها و فعالیت‌های آنلاین نمونه‌هایی از قدرت مقاومت در گفتمان و بازتعریف فضاهای شهری هستند (جدول ۵).

جدول ۵. بازنمایی تجربه زیسته در رسانه‌ها و شبکه‌های اجتماعی

منبع	محور بازنمایی	نمونه‌ها	پیامد اجتماعی
اسناد رسمی شهری	توسعه شمال، گردشگری مذهبی	طرح جامع مشهد	بازتولید نابرابری نمادین
رسانه‌های محلی	تمرکز بر شمال شهر	گزارش‌های محلی	تقویت تصویر مثبت از شمال شهر
شبکه‌های اجتماعی	نقد سیاست‌های شهری	کمپین‌های آنلاین	ایجاد فضای مشارکت و مقاومت

۵. تحلیل ترکیبی و تطبیقی

تجمع یافته‌ها نشان می‌دهد که تجربه زیسته شهری در مشهد نتیجه تعامل ساختار اجتماعی، قدرت و عاملیت شهروندان است. طبقات مرفه فضاهای عمومی را برای نمایش سرمایه فرهنگی و نمادین استفاده می‌کنند. طبقات فرودست با فعالیت‌های خرده‌فرهنگی و اجتماعی، هویت و سرمایه اجتماعی مقاوم تولید می‌کنند. رسانه‌ها و شبکه‌های اجتماعی امکان بازنمایی و مقاومت را فراهم می‌آورند.

مطالعه تطبیقی با تهران، اصفهان و قاهره نشان داد که این الگوی ترکیبی از بازتولید نابرابری و مقاومت اجتماعی در شهرهای بزرگ جهان قابل مشاهده است. در تمامی این شهرها، طبقات پایین با خلاقیت و فعالیت‌های محلی، فضاهای خود را بازتعریف می‌کنند و تجربه زیسته آنان با گفتمان رسمی غالب شهر همخوانی ندارد، اما شبکه‌های اجتماعی فرصت‌های جدید مشارکت را ایجاد می‌کنند.

این یافته‌ها نشان می‌دهند که تجربه زیسته شهری نه تنها منعکس‌کننده دسترسی به امکانات مادی است، بلکه فضاهای نمادین، اجتماعی و فرهنگی نیز نقش مهمی در بازتولید یا مقابله با نابرابری دارند. تحلیل سه سطح خرد، میانه و کلان نشان داد که تصمیم‌ها و سیاست‌های شهری تأثیر مستقیمی بر تجربه فردی و جمعی شهروندان دارند و شهر هم‌زمان محل بازتولید نابرابری و عرصه مقاومت و تولید فرهنگ است.

بحث

تحلیل یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که تجربه زیسته شهری در مشهد حاصل تعامل چندلایه میان ساختارهای اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و فضایی با عاملیت، خلاقیت و مقاومت شهروندان است. یافته متمایز پژوهش آن است که نابرابری فضایی-طبقاتی صرفاً از تفاوت در دسترسی به منابع مادی ناشی نمی‌شود، بلکه از طریق توزیع نابرابر سرمایه‌های فرهنگی و نمادین، بازنمایی متفاوت گروه‌های اجتماعی و فرصت نابرابر آنان برای حضور و اثرگذاری در فضا نیز بازتولید می‌شود. از این منظر، مشهد را می‌توان هم‌زمان میدان بازتولید نابرابری و عرصه ظهور خلاقیت و مقاومت اجتماعی دانست؛ برداشتی که با چارچوب نظری بوردیو، لوفور، فوکو، گیدنز و لیوتار در این پژوهش همخوانی دارد.

یافته‌ها نشان می‌دهد که الگوی تجربه زیسته در مشهد با مفهوم «میدان اجتماعی» بوردیو (Bourdieu, 1984) سازگار است. فضاهای شهری به میدان‌هایی تبدیل شده‌اند که در آن سرمایه‌های اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و نمادین، جایگاه و سبک زندگی گروه‌های اجتماعی را شکل می‌دهند. مناطق مرفه شمالی، به دلیل برخورداری بیشتر از زیرساخت‌های اقتصادی، فرهنگی و فضاهای عمومی باکیفیت، امکان بیشتری برای نمایش و تثبیت سرمایه نمادین طبقات بالاتر فراهم می‌کنند؛ در مقابل، گروه‌های فرودست جنوب و حاشیه شهر با محدودیت دسترسی به خدمات و منابع، از طریق بازارچه‌های محلی، شبکه‌های حمایتی و فعالیت‌های فرهنگی، فضاهای جایگزین ایجاد می‌کنند. این یافته با مطالعه احمدی و فرزانه (۲۰۲۵) نیز همسو است که بر ارتباط میان ساختارهای اجتماعی و فضایی و تجربه متفاوت گروه‌های اجتماعی تأکید دارد. بنابراین، نابرابری فضایی در مشهد صرفاً تفاوت مکانی نیست، بلکه به تفاوت در فرصت تجربه، استفاده و معنا بخشیدن به شهر منجر می‌شود.

از منظر لوفور (۱۹۹۱)، ایجاد فضاهای جایگزین توسط گروه‌های کم برخوردار را می‌توان نمونه‌ای از «تملک مجدد فضا» و تحقق عملی «حق به شهر» دانست. شهروندان، حتی در شرایط محدودیت ساختاری، از طریق استفاده خلاقانه از فضاهای موجود، شبکه‌های محلی و فعالیت‌های جمعی، معنا و هویت تازه‌ای برای محیط زندگی خود ایجاد می‌کنند. این نتیجه با یافته‌های پژوهش‌های پیشین درباره تجربه زیسته و کیفیت مکان در مشهد نیز قابل مقایسه است؛ با این تفاوت که پژوهش حاضر به جای تمرکز صرف بر ویژگی‌های کالبدی یا ادراکی مکان، فرایند کنشگری و بازتولید اجتماعی فضا را برجسته می‌کند.

یافته‌ها همچنین نشان می‌دهد که نابرابری در مشهد دارای بعد نمادین است. ساکنان مناطق کم برخوردار علاوه بر محرومیت اقتصادی و خدماتی، با طرد فرهنگی و بازنمایی محدود مواجه‌اند که می‌توان آن را در چارچوب مفهوم «خشونت نمادین» بوردیو (۱۹۸۴) تفسیر کرد. در مقابل، رسانه‌های محلی و شبکه‌های اجتماعی امکان ظهور روایت‌های جایگزین را فراهم کرده‌اند و شهروندان از طریق تولید محتوا و بیان تجربه‌های روزمره، روایت رسمی شهر را به چالش می‌کشند. این یافته با دیدگاه لیوتار (۱۹۸۹) درباره فروپاشی فراروایت‌ها و شکل‌گیری روایت‌های متکثر همخوان است و نشان می‌دهد که تجربه شهر را نمی‌توان در یک روایت واحد از توسعه، گردشگری یا پیشرفت خلاصه کرد.

از سوی دیگر، نتایج با نظریه ساخت‌یابی گیدنز (۱۹۹۱) نیز مطابقت دارد. فضاهای شهری تنها محصول سیاست‌ها و ساختارهای رسمی نیستند، بلکه از طریق کنش روزمره شهروندان نیز بازتولید و دگرگون می‌شوند. این موضوع به‌ویژه در مناطق کم برخوردار آشکار است؛ جایی که کمبود فضاهای عمومی رسمی، زمینه شکل‌گیری فضاهای خودساخته و شبکه‌های اجتماعی محلی را فراهم کرده است. در این میان، نقش زنان اهمیت ویژه‌ای دارد. فعالیت آنان در بازارچه‌ها، گروه‌های فرهنگی و آموزشی و شبکه‌های محلی، علاوه بر تقویت هویت محله‌ای، ظرفیت تاب‌آوری و سرمایه اجتماعی را افزایش می‌دهد (Minaei et al., 2025). بنابراین، جنسیت در تجربه زیسته شهری نه فقط به‌عنوان عامل محدودکننده، بلکه به‌عنوان زمینه‌ای برای شکل‌گیری عاملیت و مقاومت اجتماعی نیز قابل‌فهم است.

مقایسه مشهد با تهران، اصفهان، قاهره و بمبئی نشان می‌دهد که بازتولید نابرابری فضایی و ظهور مقاومت اجتماعی، الگویی مشترک در کلان‌شهرهاست؛ اما شکل این مقاومت به زمینه اجتماعی و فرهنگی هر شهر وابسته است. درحالی‌که در تهران مقاومت بیشتر در قالب کنش‌های فرهنگی و فضاهای هنری نمود می‌یابد، در مشهد شبکه‌های همبستگی محلی، بازارچه‌ها و فعالیت‌های فرهنگی محله‌ای نقش برجسته‌تری دارند. این تفاوت نشان می‌دهد که اگرچه مسئله نابرابری و حق به شهر ماهیتی فراملی دارد، شیوه مواجهه شهروندان با آن در بسترهای محلی متفاوت است. همچنین، همان‌گونه که در چارچوب فوکو (۱۹۸۴) قدرت و مقاومت هم‌زمان در فضا حضور دارند، یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد سیاست‌های رسمی شهری در کنار ایجاد نظم فضایی، ناخواسته زمینه‌هایی برای شکل‌گیری مقاومت‌ها و فضاهای بدیل فراهم می‌کند.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با تمرکز بر تجربه زیسته شهری در مشهد نشان داد که کیفیت زندگی و نحوه تجربه شهر را نمی‌توان صرفاً بر اساس میزان برخورداری از خدمات و امکانات مادی تبیین کرد، بلکه تجربه زیسته حاصل تعامل پیچیده میان قدرت، فضا، طبقه، معنا و عاملیت شهروندان است. یافته‌ها نشان دادند که ساختار فضایی مشهد، در پیوند با توزیع نابرابر سرمایه‌های اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و نمادین، به شکل‌گیری تجربه‌های متفاوت و نابرابر از شهر در میان گروه‌های اجتماعی منجر شده است. در این میان، مناطق برخوردار شمالی از تمرکز بیشتر امکانات، زیرساخت‌های فرهنگی و اقتصادی و فضاهای عمومی باکیفیت بهره‌مند هستند، درحالی‌که ساکنان مناطق کم‌برخوردار و حاشیه‌ای با محدودیت دسترسی به خدمات و فرصت‌های شهری مواجه‌اند. بنابراین، نابرابری فضایی در مشهد تنها یک تفاوت جغرافیایی نیست، بلکه به تفاوت در فرصت حضور، مشارکت، برخورداری از سرمایه و امکان معنا بخشیدن به فضا نیز منجر می‌شود.

نتایج پژوهش در این زمینه با نظریه بوردیو درباره «میدان»، «عادت‌واره» و سرمایه‌های اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و نمادین همخوان است. بر اساس این دیدگاه، موقعیت طبقاتی افراد بر نحوه استفاده، ادراک و تجربه آنان از فضا اثر می‌گذارد و فضا نیز به‌نوبه خود در بازتولید تمایزهای اجتماعی نقش دارد. باین‌حال، یافته‌های پژوهش نشان داد که گروه‌های کم‌برخوردار صرفاً دریافت‌کنندگان منفعل نابرابری نیستند، بلکه از طریق بازارچه‌های محلی، فعالیت‌های فرهنگی، شبکه‌های حمایتی و بازآفرینی فضاهای عمومی، در پی ایجاد فرصت‌های جایگزین و تقویت هویت محله‌ای هستند. این نتیجه با مفهوم «حق به شهر» و «تملک مجدد فضا» لوفور ارتباط دارد و نشان می‌دهد که حتی در شرایط نابرابر نیز امکان تولید معنا و بازتعریف فضا از سوی شهروندان وجود دارد.

از سوی دیگر، تجربه زیسته در مشهد دارای ابعاد نمادین و بازنمایی نیز هست. تمرکز گفتمان رسمی و تصویر غالب شهر بر مناطق برخوردار، توسعه اقتصادی و گردشگری مذهبی، موجب می‌شود بخشی از تجربه واقعی ساکنان مناطق کم

برخوردار کمتر دیده شود. این وضعیت را می‌توان با مفهوم قدرت و گفتمان فوکو و مفهوم چند روایتی لیوتار تفسیر کرد. در مقابل، رسانه‌های محلی و شبکه‌های اجتماعی ظرفیت ایجاد روایت‌های جایگزین و شنیده شدن صداها کمتر بازنمایی شده را فراهم می‌کنند. از این منظر، شهر مشهد نه دارای یک تجربه واحد، بلکه عرصه‌ای چندصدایی است که در آن روایت‌های رسمی و روزمره، قدرت و مقاومت و ساختار و عاملیت هم‌زمان حضور دارند.

یافته دیگر پژوهش، اهمیت عاملیت شهروندان در بازتولید یا تغییر ساختارهای شهری است. مطابق نظریه ساخت‌یابی گیدنز، شهروندان نه کاملاً تحت سلطه ساختار قرار دارند و نه مستقل از آن عمل می‌کنند، بلکه از طریق کنش‌های روزمره، ساختارهای موجود را بازتولید یا دگرگون می‌سازند. این موضوع به‌ویژه در فعالیت‌های جمعی زنان مناطق کم برخوردار مشاهده می‌شود؛ جایی که گروه‌های فرهنگی، آموزشی، بازارچه‌های محلی و فعالیت‌های اجتماعی زنان به تقویت هویت و سرمایه اجتماعی محله کمک می‌کند. بنابراین، سیاست‌گذاری شهری در صورتی می‌تواند به عدالت منجر شود که شهروندان، به‌ویژه گروه‌های کم برخوردار و زنان، نه به‌عنوان دریافت‌کنندگان خدمات، بلکه به‌عنوان تولیدکنندگان فضا و شرکای تصمیم‌گیری شهری شناخته شوند.

بر این اساس، نخستین پیشنهاد پژوهش، بازنگری در الگوی توزیع فضایی خدمات و امکانات شهری است. مدیریت شهری مشهد باید با استفاده از شاخص‌های عدالت فضایی، مناطق کم برخوردار را شناسایی و اولویت سرمایه‌گذاری در فضاهای عمومی، فرهنگی، سبز، آموزشی و خدماتی را به این مناطق اختصاص دهد. توسعه فضاهای عمومی چندمنظوره، مسیرهای پیاده امن، فضاهای سبز کوچک و مراکز فرهنگی محله‌ای می‌تواند بخشی از شکاف موجود میان مناطق مختلف شهر را کاهش دهد. این فضاها باید متناسب با نیازهای واقعی ساکنان و با مشارکت آنان طراحی و مدیریت شوند.

دوم، تقویت مشارکت محله محور و حق مشارکت شهروندان در تصمیم‌گیری شهری ضروری است. ایجاد و تقویت شوراهای و انجمن‌های محلی، کمیته‌های مردمی و کارگروه‌های تخصصی می‌تواند فاصله میان گفتمان رسمی مدیریت شهری و تجربه واقعی شهروندان را کاهش دهد. همچنین استفاده از سامانه‌های دیجیتال برای ثبت مشکلات، دریافت پیشنهادات و اولویت‌بندی پروژه‌های محله‌ای می‌تواند شفافیت، اعتماد و حس تعلق را افزایش دهد و زمینه را برای شکل‌گیری الگوهای مشارکتی مانند بودجه‌ریزی مشارکتی فراهم سازد.

سوم، حمایت از سرمایه اجتماعی و اقتصاد خرد محلی در مناطق کم برخوردار پیشنهاد می‌شود. اختصاص مکان‌های قانونی برای بازارچه‌های محلی، ارائه آموزش‌های مهارتی و کارآفرینی، ایجاد تسهیلات و صندوق‌های مالی خرد و مشارکت دادن ساکنان در مدیریت این فضاها می‌تواند ضمن تقویت تاب‌آوری اقتصادی، موجب افزایش انسجام اجتماعی و حس مالکیت نسبت به فضا شود. در این میان، حمایت ویژه از گروه‌های فرهنگی و اقتصادی زنان می‌تواند ظرفیت مهمی برای ارتقای مشارکت اجتماعی و عدالت جنسیتی ایجاد کند.

چهارم، اصلاح الگوی بازنمایی شهر و تقویت چندصدایی فرهنگی ضروری است. رسانه‌ها و نهادهای فرهنگی شهری باید تجربه و ظرفیت‌های مناطق مختلف، به‌ویژه محلات کم برخوردار، را در کنار تصویر رسمی و گردشگری مشهد بازنمایی کنند. حمایت از هنر و فرهنگ محله‌ای، تولید روایت‌های متنوع از زندگی شهروندان و ایجاد فرصت برای بیان مستقیم تجربه گروه‌های کمتر دیده‌شده می‌تواند به کاهش کلیشه‌های طبقاتی و تقویت هویت مشترک شهری کمک کند.

در نهایت، پیشنهاد می‌شود مدیریت شهری از تلفیق داده‌های کمی و کیفی، GIS و ابزارهای تصمیم‌یار شهری برای شناسایی نابرابری‌ها، سنجش دسترسی به خدمات و اولویت‌بندی مداخلات استفاده کند. در کنار آن، پژوهش‌های آینده

باید با انجام مصاحبه‌های عمیق، مشاهده مشارکتی و روایت پژوهی، تجربه واقعی گروه‌های مختلف اجتماعی را مستقیماً بررسی کنند. همچنین مطالعات طولی و تطبیقی میان مشهد و سایر کلان‌شهرهای ایران می‌تواند تغییرات طبقاتی و فضایی را در طول زمان روشن سازد و نقش جوانان، مهاجران و رسانه‌های اجتماعی را در بازتعریف هویت و فضای شهری بررسی کند.

در مجموع، تحقق عدالت شهری در مشهد نیازمند گذار از برنامه‌ریزی صرفاً کالبدی و تکنوکراتیک به‌سوی مدیریت شهری مشارکتی، انسان‌محور و حساس به تفاوت‌های طبقاتی و فضایی است. مهم‌ترین نتیجه پژوهش آن است که شهروندان نه صرفاً مصرف‌کننده فضا، بلکه تولیدکننده معنا، سرمایه اجتماعی و خود فضای شهری‌اند. از این‌رو، حرکت به‌سوی «عدالت از پایین» یعنی سیاست‌گذاری مبتنی بر تجربه زیسته، ظرفیت‌های محلی و مشارکت واقعی شهروندان، می‌تواند زمینه تبدیل مشهد از شهری نابرابر و دوپاره به شهری همبسته، چندصدایی و برخوردار از فرصت‌های عادلانه‌تر برای زیست شهری را فراهم سازد.

حامی مالی

این اثر حامی مالی نداشته است.

سهم نویسندگان در پژوهش

نویسنده در تمام مراحل و بخش‌های انجام پژوهش سهم برابر داشتند.

تضاد منافع

نویسنده اعلام می‌دارند که هیچ تضاد منافی در رابطه با نویسندگی و یا انتشار این مقاله ندارند.

تقدیر و تشکر

نویسنده از تمام کسانی که در این تحقیق مشارکت داشته و به نحوی در به ثمر رسیدن آن کمک‌رسان بوده‌اند، تقدیر و تشکر می‌نماید.

منابع

- احمدیان، محمدعلی و ظفرنیا، مهسا. (۱۴۰۰). برنامه‌ریزی به‌منظور ارتقای کیفیت زندگی شهری در محله سراب شهر مشهد. *مجله علوم جغرافیایی*، ۲۴، ۲۰-۱.
- حسینی، هادی. (۱۴۰۲). مطالعه اثر تراکم جمعیت شهری بر فعالیت بدنی، چاقی و سلامت روانی افراد در شهر مشهد. *پژوهش‌های جغرافیایی برنامه‌ریزی شهری*، ۱۱(۲)، ۱-۱۶. <https://doi.org/10.22059/jurbangeo.2023.349246.1742>
- صابری‌فر، رستم. (۱۳۹۹). تعیین و تشخیص عوامل مؤثر در طراحی سازمان هوشمند برای مدیریت شهری (مطالعه موردی: شهرداری مشهد). *پژوهش‌های جغرافیایی برنامه‌ریزی شهری*، ۸(۲)، ۴۴۵-۴۶۷. <https://doi.org/10.22059/jurbangeo.2020.299143.1245>
- صادقی، علی، شاکرمی، کیان و حیدری نثار، مینا. (۱۴۰۲). قابلیت زیست‌پذیری شهرها در راستای پایداری اجتماعی شهری (مورد مطالعه: کلان‌شهر مشهد). *پژوهش‌های جغرافیایی انسانی*، انتشار آنلاین
- قائم‌مقامی فراهانی، گلبرگ؛ قهرمانی، هومن و بحرینی، سید حسین. (۱۴۰۳). ارزیابی کیفیت مکان در بافت‌های ناکارآمد شهری (نمونه موردی: محله آبکوه مشهد). *فصلنامه مطالعات شهری*، ۱۳(۵۲)، ۷۵-۹۲.
- گنابادی، محمد احسان؛ صحاف، محمد خسرو؛ خیراللهی، مهران و درری جبروتی، احسان. (۱۴۰۳). حس مکان بر مبنای تجارب زیسته انسان (مطالعه موردی: میدان شهداء مشهد). *پژوهشنامه خراسان بزرگ*، ۱۴(۵۳)، ۶۹-۹۰. <https://doi.org/10.22034/jgk.2024.335696.1041>

یوسفی، علی و ورشوئی، سمیه. (۱۳۸۹). نابرابری اجتماعی در فضای شهری مشهد: برآوردی از نابرابری‌های درآمدی و تحصیلی در نواحی شهری. *مطالعات اجتماعی ایران*، ۴(۴)، ۱۳۸-۱۲۴.

References

- Ahmadi, M., & Farzaneh, S. (2025). *Urban resilience and social capital in Mashhad*. PLOS ONE Press. <https://journals.plos.org/plosone/article/file?id=10.1371%2Fjournal.pone.0317088&type=printable>
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A social critique of the judgement of taste*. Harvard University Press. <https://books.google.com/books?id=UZ0fAQAAIAAJ>
- Denzin, N. K. (2017). *The research act: A theoretical introduction to sociological methods*. Routledge. <https://books.google.com/books?id=cLUXDwAAQBAJ>
- Foucault, M. (1984). *The Foucault reader*. Penguin. <https://books.google.com/books?id=GxNqAAAAMAAJ>
- Ghaem-Maghani Farahani, G., Ghahremani, H., & Bahraini, S. H. (2024). Assessing place quality in deteriorated urban fabrics: The case of Abkouh neighborhood, Mashhad. *Urban Studies Quarterly*, 13(52), 75–92. <https://doi.org/10.22034/urbs.2024.140295.4997> [In Persian]
- Giddens, A. (1991). *The consequences of modernity*. Polity Press. <https://books.google.com/books?id=FzMaSQAACAAJ>
- Gonabadi, M. E., Sahaf, M. K., Kheirollahi, M., & Darrari Jabrouiti, E. (2024). Sense of place based on lived human experiences: A case study of Shohada Square, Mashhad. *Greater Khorasan Research Journal*, 14(53), 69–90. <https://doi.org/10.22034/jgk.2024.335696.1041> [In Persian]
- Hosseini, H. (2020). The study impacts of population density on physical activity, BMI and mental health of citizens in Mashhad. *Geographical Urban Urban Planning Research*, 11(2), 1–16. <https://doi.org/10.22059/jurbangeo.2023.349246.1742> [In Persian]
- Lefebvre, H. (1991). *The production of space*. Blackwell. <https://books.google.com/books?id=V3v0QgAACAAJ>
- Lyotard, J. (1989). *La guerre des Algériens, écrits, 1956–1963*. Galilée. <https://search.worldcat.org/oclc/21409668>
- Minaei, M., Yasin, S., Iwona, Z., Azinmoghaddam, F., & Hof, A. (2025). Exploring inequality in green space accessibility for women – Evidence from Mashhad. *Sustainable Cities and Society*, 126. <https://doi.org/10.1016/j.scs.2025.106406>
- Saberifar, R. (2020). Identification of key factors in designing an intelligent organization for urban management: The case of Mashhad Municipality. *Geographical Urban Urban Planning Research*, 8(2), 445–467. <https://doi.org/10.22059/jurbangeo.2020.299143.1245> [In Persian]
- Sadeghi, A., Shakerami, K., & Heydari-Nesar, M. (2023). Urban livability toward social sustainability (Case study: Mashhad metropolis). *Journal of Human Geography Research*, Online publication. [In Persian]
- Yang, Y., Liu, E., Jia, B., & Manley, E. (2025). Urban transport systems shape experiences of social segregation. *Journal of Transport Geography*, 7, 53–55. <https://arxiv.org/abs/2505.16337>
- Yousefi, A., & Varshouei, S. (2010). Social inequality in the urban space of Mashhad: Estimation of income and educational disparities in urban areas. *Iranian Social Studies*, 4(4), 124–138. <https://ensani.ir/fa/article/download/299236> [In Persian]